

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЮРИДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ

Навчальний посібник

За загальною редакцією доктора економічних наук,
професора *Л. С. Шевченко*

2-ге видання

Харків
«Право»
2019

*Рекомендовано до видання редакційно-видавничою радою
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
(протокол № 5 від 16 травня 2016 р.)*

Автори:

Л. С. Шевченко – д-р екон. наук, проф. (передмова, пп. 8.1, 8.2 гл. 8; пп. 11.1, 11.2, 11.3 гл. 11); *О. А. Гриценко* – д-р екон. наук, проф. (гл. 1; пп. 3.1, 3.2 гл. 3; пп. 5.2, 5.3, 5.4 гл. 5; п. 14.1 гл. 14); *Т. М. Камінська* – д-р екон. наук, проф. (пп. 10.2, 10.3, 10.4 гл. 10; п. 14.3 гл. 14); *О. С. Марченко* – д-р екон. наук, проф. (п. 5.1 гл. 5; пп. 6.2, 6.3, 6.4 гл. 6; гл. 7; п. 10.1 гл. 10); *Л. В. Нечиторук* – д-р екон. наук, проф. (п. 11.4 гл. 11; п. 13.3 гл. 13); *К. Г. Губін* – канд. екон. наук, доц. (гл. 4); *І. А. Вовк* – канд. екон. наук, доц. (п. 8.5 гл. 8); *О. М. Левковець* – канд. екон. наук, доц. (пп. 8.3, 8.4 гл. 8; пп. 9.4, 9.5 гл. 9); *О. О. Набатова* – канд. екон. наук, доц. (п. 6.1 гл. 6; пп. 9.1, 9.2, 9.3 гл. 9; пп. 13.1, 13.2 гл. 13); *О. В. Овсієнко* – канд. екон. наук, доц. (гл. 2; п. 3.3 гл. 3; п. 14.2 гл. 14); *О. О. Чуприна* – канд. екон. наук, доц. (гл. 12)

Рецензенти:

Є. М. Воробійов – доктор економічних наук, професор, професор кафедри економічної теорії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна;

В. М. Соболев – доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри статистики, обліку та аудиту Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

Економічна теорія : навч. посіб. / Л. С. Шевченко, О. А. Гриценко, Е45 О. С. Марченко та ін. ; за заг. ред. Л. С. Шевченко. – 2-ге вид. – Харків : Право, 2019. – 268 с.

ISBN 978-966-937-790-6

У навчальному посібнику викладено системні положення, які відображають досягнення сучасної економічної науки, закономірності функціонування мікро- та макроекономіки. Особливу увагу приділено розкриттю взаємозв'язків економічної теорії та права.

Для студентів юридичних та економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців і тих, хто самостійно вивчає економічну теорію.

УДК 33.01(075)

© Шевченко Л. С., Гриценко О. А.,
Марченко О. С. та ін., 2016

© Шевченко Л. С., Гриценко О. А.,
Марченко О. С. та ін., 2019

© Оформлення. Видавництво
«Право», 2019

==== Передмова

В умовах нинішньої трансформації економіки України, поширення глобальних тенденцій на національні господарства виникає потреба в постійному оновленні економічних знань, науковому обґрунтуванні моделей, тенденцій і закономірностей економічного розвитку. Без глибокого вивчення та розуміння основ економічної теорії досягти таких цілей неможливо.

Автори навчального посібника пропонують студентам опанувати основи економічної теорії та особливості функціонування мікро- та макроекономіки. Вкрай важливим є наукове осмислення виробничих можливостей суспільства, економічного та юридичного змісту власності, соціально-економічних функцій домогосподарства і фірми як основних суб'єктів ринкової економіки. У посібнику розкрито принципи функціонування та механізми сучасних факторних ринків праці, капіталу та землі, а також фінансових ринків – грошового, страхового, ринку цінних паперів. Майбутнім юристам слід замислитися і над необхідністю соціалізації економіки, проблемою економічного розвитку в Україні, економічною роллю та «проблемами» держави, можливостями громадського та корпоративного регулювання економіки.

Зазначимо, що до посібника з економічної теорії уперше включено низку питань, які стосуються майбутньої професійної діяльності студентів-юристів. Це насамперед наукові здобутки юристів-лауреатів Нобелівської премії з економіки; проблеми розвитку юридичного підприємництва як практичної професійної діяльності юристів із надання фізичним та юридичним особам правової допомоги на комерційних засадах у формі юридичних послуг; особливості функціонування юридичної фірми як суб'єкта господарювання (її цілі, ознаки, ресурси професійної діяльності, доходи, витрати і прибутки); методологія визначення цінності юридичних послуг і ціноут-

ворення в сфері юридичного бізнесу, організації та оплати праці юристів та ін. Завершує посібник глава, в якій викладено авторську концепцію правової економіки – її виникнення, змісту та принципів; критерії правового соціально-економічного порядку та соціально-економічні умови реалізації конституційних прав рівного доступу до суспільних благ.

Виняткової актуальності навчальний посібник набуває у зв'язку з тим, що всім економічним термінам даються їх сучасні англійські відповідності. В умовах інтенсивного розвитку міжнародних зв'язків українських ЗВО та поширення практики викладання економічних дисциплін англійською мовою це сприятиме кращому розумінню студентами англійської мови літератури, опануванню здобутків світової економічної науки, продовженню навчання у зарубіжних університетах та формуванню успішної професійної кар'єри.

При написанні навчального посібника автори спиралися на багаторічний досвід викладання економічної теорії та результати наукових досліджень, що здійснюються кафедрою економічної теорії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого.

Розділ I

ОСНОВИ ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Глава 1

Економічна теорія як наука

1.1. Предмет економічної теорії.

Економічні потреби, економічні блага і ресурси. Економічні закони, їх відмінність від юридичних законів

Існування людства завжди пов'язано із задоволенням *потреб* (*needs, want*), які визначаються як нестача будь-яких об'єктів, що необхідні для відтворення фізичної та соціальної природи людини. Необхідність задовольняти потреби формує *інтерес* до активних дій, що передбачають цілеспрямованість та доцільність виконання певних операцій. Потреби змінюються залежно від розвитку як суспільства, так і самої людини. Спочатку це були прості матеріальні потреби (в харчах, одязі, захищеності) потім вони ставали все більш розвинутими. Це вже не тільки матеріальні потреби, але і соціальні, культурні та духовні. Для того щоб задовольняти потреби людині потрібні *блага* (*good*). Останні можна взяти з природи. Так починалися прості види трудової діяльності, коли люди займалися мисливством, рибальством, збиранням їстівних дарів природи.

Але природних благ не вистачає для задоволення зростаючих потреб, тому люди своєю працею починають їх створювати. Ті блага, що створюються людьми, називають *економічними*. Економіка

з'являється тоді, коли виникає суперечність між необмеженими потребами та обмеженими благами або *ресурсами* (тобто благ, за допомогою яких створюються інші речі). Ця об'єктивна суперечність щоразу спонукає людей до *трудової діяльності* – будь-яких розумових або фізичних зусиль, що докладаються людиною з метою досягнення певного результату. В процесі трудової діяльності людина видозмінює предмети природи і пристосовує їх для задоволення своїх потреб. Сфера діяльності, в якій відбувається задоволення потреб за допомогою економічних благ, називається *господарством, або економікою*. У перекладі з грецької «економіка» означає ведення господарства («ойкос») згідно зі визначеним порядком або законом («номос»).

Центральною ланкою економіки стає *виробництво (production)* – процес перетворення природних ресурсів у будь-який продукт. Не складно помітити, що можливості *споживання (consumption)*, тобто використання продукту щодо задоволення потреб, визначається та залежить від характеру виробництва (знарядь праці, техніки, технологій, професійних знань працівників). Виходячи з того, що споживати можливо тільки те, що вироблено, необхідно віддати пріоритет саме виробництву. Але виробництво отримує поштовх саме із споживання. Якщо останнє зменшується, економіка потрапляє в кризу надвиробництва. Процес виробництва означає, що в ньому відбувається споживання необхідних ресурсів, з яких буде створено продукт. Таке споживання є *виробничим*. Якщо ж споживання здійснюється поза межами виробництва, то воно стає *особистим*, але при цьому відбувається виробництво (відтворення) людини, що означає, що вона не тільки компенсувала витрати своєї енергії, але й отримала умови для свого розвитку. Людина може споживати блага окремо від інших (приміром, їжа, одяг), а може і спільно з іншими, якщо неможливо відокремити інших людей від споживання, приміром, використання доріг, наявність правопорядку, безпечність кордонів тощо. Ці блага називаються *колективними, або суспільними (public goods)*. При їх споживанні складно з'ясувати, хто і скільки їх використовує, а отже, неможливо визначити, скільки на них треба коштів кожній людині. Тому їх виробництво здійснюється державою.

У процесі виробництва люди починають об'єднувати свої зусилля шляхом спільного виготовлення необхідних благ, тим самим між людьми починають складатися економічні відносини (зв'язки). Найпростіший приклад спільних зусиль – це мисливство, де кожна людина виконує свої спеціальні функції. В міру розвитку господарської діяльності люди стали помічати, що їх праця стає більш продуктивною, коли за окремим працівником починають закріплюватися певні трудові зусилля. Цей процес отримав назву *розподіл праці*. Спочатку він був побудований на природних здібностях людей, потім – на *спеціалізації*, тобто спеціальному суспільному закріпленні окремих трудових функцій. Коли до кола господарської діяльності потрапляє власність на засоби виробництва, робітник починає самостійно вирішувати питання – що та як виробляти, тобто формується *економічна свобода*. На основі спеціалізації трудових функцій формуються окремі галузі економіки (промисловість, сільське господарство, транспорт, освіта та ін.). Тому часто економіку визначають як сукупність різних галузей, де створюються різноманітні продукти та послуги. В процесі розподілу праці формується не тільки економічна свобода, але і *взаємна залежність* економічних суб'єктів, де кожен із них виконує тільки частину загального результату і повинен враховувати інтереси інших.

Суперечність між економічною свободою та необхідністю враховувати інтереси інших людей спонукає останніх створювати сукупність норм та правил (тобто інститути), що упорядковують індивідуальну поведінку (це можуть бути табу, традиції, звичаї тощо). На певному етапі розвитку суспільства механізми узгодження індивідуальних та суспільних інтересів закріплюються в праві, як обов'язковому наборі правил та норм, що упорядковують економічну свободу суб'єктів. Право стає надпотужним інститутом узгодження спільних дій людей. В умовах, коли право закріплюється (створюється) суб'єктами влади, воно перетворюється на законодавство як систему нормативних актів, що регулюють суспільні відносини.

Для досягнення певного результату люди змушені об'єднуватися на основі *кооперації*. Оскільки різні люди виробляють різні блага, вони не можуть задовольняти свої потреби без того, щоб не обмінюватися. В процесі *обміну* (*exchange*) відбувається перехід благ (їх

корисностей) від однієї людини до іншої. Цей процес здійснюється не тільки поза сферою виробництва, але й у ньому самому, де досягнення кінцевого результату передбачає обмін продуктів та діяльності між виробниками різних підрозділів. Коли розподіл праці здійснюється на основі приватної власності, відбувається обмін товарами, а виробництво стає товарним, де панують товар, вартість, гроші, прибуток, процент. На основі товарного виробництва починає функціонувати ринкова економіка, в якій здійснюється не тільки обмін матеріально-речових характеристик товарів, а перш за все відбувається перехід, передавання, відчуження та привласнення права власності на них. Такий обмін отримав назву *транзакції*: дії суб'єктів угоди виходять за її межі і поширюються поза фізичним контролем над речами на період функціонування певних повноважень. В умовах, коли права власності визначають умови виробництва, економічні відносини підпорядковуються праву, а сама економіка перетворюється на *правову*.

Перш ніж почати виробництво, необхідно розподілити між людьми їх діяльність (хто чим буде займатися), знаряддя праці (якими вони будуть діяти). Після того, як буде вироблений продукт, він теж повинен бути розподілений на окремі частини, одна з яких піде на купівлю нових ресурсів для виробництва, друга – буде спрямована на оплату праці найманих працівників, третя (прибуток) – піде власнику підприємства. Але частину він буде вимушений розподілити державі у формі податку. Якщо власність належить декільком власникам (причому, акціонерам), то прибуток буде розподілений між ними у вигляді дивідендів. Якщо власник залучав кошти у банку, то він повинен віддати частину прибутку у формі відсотка. **Розподілення** (*distribution*) здійснюється через процес обміну, коли людина отримує свою частину, а завершується в процесі споживання. Таким чином розподілення стає важливою складовою всієї економіки.

Наявність окремих частин суспільного виробництва дозволяє визначити *економіку як сукупність відносин, що складаються з приводу виробництва, розподілу, обміну та споживання*. В будь-якому разі, коли йдеться про економіку, ми маємо справу із системою відносин між людьми.

Усі економічні процеси відбуваються під впливом *об'єктивних економічних законів* (*objective economic laws*) – це об'єктивні, постійні, стійкі, сталі, причинно-наслідкові взаємозв'язки між економічними явищами або процесами. Економічні закони подібні до законів природи, оскільки діють не за бажанням людей, а в результаті необхідних умов спільного життя. Але, на відміну від законів природи, економічні закони діють тільки через взаємовідносини між людьми. Економічні закони не можна ігнорувати, їх неможливо встановлювати декретами та постановами. У своїй господарській діяльності люди завжди діють під примусом економічних законів, незалежно від того, знають вони про їх існування, чи ні. Економічне життя стає більш прогнозованим та передбачуваним, якщо люди знають про механізми дії цих об'єктивних сил. Економічні закони можуть мати всезагальний характер, тобто діяти протягом усієї людської історії, приміром, закони розподілу та кооперації праці. Закони можуть діяти тільки в межах певного типу економіки, наприклад, закони попиту та пропозиції діють тільки при ринкових умовах господарювання. Якщо люди ігнорують дію економічних законів, останні продовжують діяти, але їх використання може призвести до негативних наслідків. Скажімо, циклічність економічного розвитку є об'єктивним законом, який може привести до різного рівня падіння чи спаду економіки. Якщо ж знати про складний механізм циклічності, то можна попереджати значні коливання господарського циклу. Юридичні закони, на відміну від економічних, створюються (пишуться) людьми, але їх дія залежить від коректного відображення в їх змісті об'єктивних потреб економіки. Приміром, якщо прийняти юридичний закон про відміну приватної власності, остання нікуди не подінеться, а буде функціонувати в межах нелегальної економічної діяльності.

Економіка має просторовий та часовий вимір. За просторовим критерієм економіка існує в межах господарства країни (макроекономіка) і національного устрою (національна економіка), певних територій (регіональна економіка), в окремих родинах або підприємствах (мікроекономіка), в масштабах всесвітніх зв'язків (світова, міжнародна економіка). Часовий критерій розподіляє економіку за часом її існування та відображає історичний рівень розвитку форм власності,

технологічного укладу, характеру обміну, можливостей розподілу та споживання. За часовим критерієм існують: традиційна економіка, ринкова економіка, командна економіка, змішана економіка, перехідна економіка. Такий вимір економіки накладає на спосіб її організації суттєві відмінності, що визначаються дією різних економічних законів. Приміром, закони ринкової економіки не схожі із законами перехідної економіки та ін.

Економічне життя є результатом дії різних сил та факторів. Знання механізмів дії цих сил дозволяє виявити умови розвитку та змін економічних систем. В основі розвитку економіки знаходяться суперечності між певними процесами. Приміром, всезагальна суперечність існує між виробництвом та споживанням. При виробництві створюється продукт, а при споживанні він знищується. Але ця суперечність забезпечує людське існування. Його не можна знищити, але його розв'язання потребує усвідомлених дій людей – скільки треба виробляти, яка частина створеного повинна повернутися у виробництво, а яка може бути спрямована на споживання та інші питання. В ринковій економіці існують суперечності між уособленим приватним способом господарювання та суспільно необхідними умовами спільного існування. Ця суперечність щоразу дає про себе знати, коли вирішується питання про розмір податків. Результат діяльності підприємця має уособлений приватний характер, йому належить увесь продукт його діяльності. Але приватний підприємець споживає колективні блага, що є умовами суспільного існування. Тому завжди виникає запитання: як розподілити результат приватної діяльності, для того, щоб були задоволені приватні власники та всі інші члени суспільства. Суперечності неможна розглядати як негативне явище. Без них взагалі неможливий розвиток. Але суперечності можуть призводити до негативних наслідків (приміром, суперечності між виробництвом та споживанням спонукають до кризи), або провокувати конфлікти різними соціальними верствами населення (працівниками та роботодавцями, олігархією та малим бізнесом). Пізнання суттєвих суперечностей економіки є основою не тільки розуміння тих практичних явищ, що відбуваються у суспільстві, але і розробки конкретних способів, форм і методів її упорядкування.

Активною силою господарського життя завжди виступає *суб'єкт* (*economic agent*), який приймає господарські рішення щодо реалізації власних інтересів. У процесі господарювання суб'єкти приймають рішення стосовно того, що виробляти (які блага потрібні для споживання), як виробляти (якими технологічними можливостями розпоряджається суспільство в певний час), для кого виробляти (хто буде, зможе та повинен брати участь у споживанні)? Ці питання вирішуються в *економічній поведінці* (*economic behavior*) – сукупності взаємопов'язаних вчинків та дій, що здійснюються в координатах: витрати (втрати) та вигоди (переваги, дохід). Раціональна поведінка передбачає, яким чином люди здійснюють вибір в умовах обмежених ресурсів, які мають альтернативне використання для виробництва різних товарів та послуг та розподіляються ними в сучасних або майбутніх умовах.

Вирішення цих питань вимагає від суб'єктів керуватися певними *принципами господарювання* (*economic principles*). Останні – це правила господарського життя, яким обов'язково необхідно слідувати для того, щоб досягнути поставленої мети. Такі правила виходять з об'єктивної доцільності та суб'єктивної свідомості їх необхідності. Вони диктуються, з одного боку, об'єктивними умовами господарського порядку, а з другого – історико-культурною обов'язковістю, тобто тим рівнем цивілізаційного розвитку, на якому знаходиться суспільство. Принципи господарювання можуть будуватися на традиціях, виконуватися добровільно або мати законодавче оформлення. Так, процес оподаткування побудований на дії об'єктивних економічних процесів (необхідність відтворення суспільних благ), які усвідомлюються людьми як обов'язкові принципи оподаткування, що у свою чергу закріплюється в законодавчій формі.

Економіка – це об'єктивна природно-соціальна сфера господарювання, де люди вступають у різні економічні відносини, які потрапляють до сфери інтересів різних економічних наук: загальних теорій (економічна теорія, інституціональна економіка), галузевих (економіка промисловості, сільського господарства, будівництва, транспорту, послуг тощо), функціональних (фінанси, економічна статистика, економічна кібернетика тощо) та сполучних (менеджмент, маркетинг,

економіка права, економічна психологія, економічна соціологія та ін.). Кожна наука обирає свій предмет дослідження, тобто коло тих явищ, процесів та законів, що характеризуються специфічними як рисами, так і проблемами. Економічна теорія в системі економічних наук виступає як фундамент, на якому будується вся система соціально-економічних знань.

Таким чином, **економічна теорія** (*economic theory*) вивчає економічні відносини між людьми, які виникають у процесі виробництва, розподілу, обміну та споживання економічних благ. Ці економічні відносини регулюються об'єктивними економічними законами і реалізуються в економічній поведінці суб'єктів, які роблять раціональний вибір (в координатах «витрати – результати») серед обмежених ресурсів для того, щоб найкращим чином задовольняти свої потреби.

1.2. Методологія економічної теорії. Функції економічної теорії

Виокремлення предмета економічної теорії відбувається на основі використання **методології** (*methodology*) – сукупності принципів, способів та методів пізнання економічних явищ, процесів та законів. Економічна теорія в пізнанні економічних процесів може використовувати знання багатьох наук: філософії, формальної логіки, статистики, історії, математики, психології, права, технології. Але при цьому вона формує власну методологію.

Основні принципи пізнання, якими користується економічна теорія, полягають у такому:

- економічне життя знаходиться в безперервному розвитку, яке відбувається завдяки суперечності протилежних сторін;
- економічні явища та процеси необхідно розглядати у зв'язку з їх історичним розвитком, тобто процес пізнання (його логічна послідовність) повинен відображати об'єктивні історичні етапи зародження, виникнення та функціонування економічного явища;
- усі економічні процеси мають кількісні та якісні ознаки, єдність яких дозволяє отримати повне знання;